

Agnieszka Wesołowska

Między mową a pismem

Recenzja książki Józefa Tischnera
Etyka a historia. Wykłady
Kraków: Instytut Myśli Józefa Tischnera, 2008

Czy spisanie *post factum* słowa mówionego powoduje modyfikację siły jego oddziaływania? W odniesieniu do wykładów Józefa Tischnera wygłoszonych dwadzieścia osiem lat temu w auli Collegium Witkowskiego na Uniwersytecie Jagiellońskim okazuje się, że wręcz przeciwnie. Wydany w 2008 roku drugi tom *Dzieł zebranych* Józefa Tischnera pod tytułem *Etyka a historia*, stanowiący zbiór kilkunastu wykładów z lat 1981—1983, pozostaje jednym z najbardziej autentycznych świadectw myślenia filozoficznego polskiego rodowodu, podejmującego próbę scalenia heterogenicznych sfer: etyki i historii. Zadanie przywrócenia jedności temu, co wydawało się straconym ideałem przeszłości, Tischner realizuje na drodze przeprowadzanej *expressis verbis* releksji trzech dzieł filozofii europejskiej: Heglowskiej *Fenomenologii ducha*, *Uzasadnienia metafizyki moralności* Kanta oraz fragmentów *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik* Schelera. Dokonany przez twórcę filozofii dramatu wybór dzieł wyznacza trójdzielną budowę prezentowanej pozycji. Część pierwszą zbioru, którą inicjuje wykład z października 1981 roku, stanowią rozważania wokół Hegla. Druga część rozważań Tischnera to wykłady na temat Kanta wygłoszone w semestrze zimowym roku akademickiego 1982/1983. Natomiast trzecia część (semestr letni 1983 roku) poświęcona jest rozważaniom wokół Schelera.

Pamiętając o tym, że tradycją filozoficzną, która stanowi początek filozofowania polskiego myśliciela, jest fenomenologia, można w odautorskim geście zestawienia filozoficznych lektur dopatrzeć się pierwotnych inspiracji Tischnera. Poprzedzające czas trwania wykładów lata 1964—1978 to okres fenomenologicznej drogi filozofowania, w którym Tischner publikuje artykuły poświęcone problematyce, podjętej w swych rozprawach: doktorskiej oraz habilitacyjnej. Niemniej jednak już we wczesnej fazie filozofowania w projektowanym przez niego ujęciu fenomenologii przewijają się wątki stanowiące zapowiedź oryginalnej, dojrzałej postaci jego filozofii. Wątki te, legitymizujące się fenomenologicznym rodowodem, mają swą specyfikę i jako takie, znamionują zasadniczy zwrot w filozofowaniu Tischnera, zwrot w kierunku filozofii dramatu, filozofii człowieka i dziejów jego aksjologicznej tragedii. Twórca filozofii dramatu podejmuje próbę przywrócenia prawidłowych relacji między wymienionymi dziedzinami, zarówno w odniesieniu do praktycznego, jak i teoretycznego wymiaru ludzkiej egzystencji.

Jeśli chodzi o problem historii, myślenie Tischnera rozwija się niejako synchronicznie. W tym samym momencie materię myślenia współtworzy historia Polski oraz historia filozofii, przy czym elementem wspólnym, główną osią problemową pozostaje wątek etyczny. W wykładach prezentowanych w ramach drugiego tomu *Dzieł zebranych* Tischnera pierwszoplanową rolę odgrywa twórcze myślenie polskiego myśliciela, w którym uczestniczą — przywoływani za pomocą cytatów oraz komentarzy — klasycy filozofii. Oprócz filozofów, których dotyczą rozważania, Tischner nawiązuje również do takich myślicieli, jak: Heraklit, Arystoteles, św. Augustyn, Kartezjusz, Gottlieb Johann Fichte, Henri Bergson, Søren Kierkegaard, Franz Brentano, Edmund Husserl, Nicolai Hartmann, Martin Heidegger, Friedrich Nietzsche, Jean-Paul Sartre, Paul Ricoeur, Hans-Georg Gadamer, Gabriel Marcel, Gilles Deleuze. Dodatkowy walor prezentowanej pozycji stanowi włączenie do rozważań wątku polskiego o znaczeniu zarówno historycznym, jak i filozoficznym. Znaczną część wykładowego monologu Tischner poświęca życiu i dziedzictwu współtwórców tradycji oraz kultury polskiej. Należy wymienić między innymi: Juliusza Słowackiego, Adama Mickiewicza, Cypriana Kamila Norwida, Stanisława Wyspiańskiego, Stanisława Ignacego Witkiewicza, Kazimierza Przerwę Tetmajera, Jarosława Iwaszkiewicza, Witolda Gombrowicza, Sławomira Mrożka, Tadeusza Kościuszkę, Maksymiliana Marię Kolbego, Jana Pawła II. Prócz polskich twórców kultury Tischner przywołuje także przedstawicieli filozofii: Izydore Dąbską, Romana Ingardena, Mieczysława Alberta Krąpca, Władysława Stróżew-

skiego, Władysława Tatarkiewicza, Adama Węgrzeckiego. Tok wykładów przerywany jest — typowymi dla tej formy wypowiedzi — licznymi zwrotami i pytaniami retorycznymi, dygresjami oraz anegdotami.

Synkretyczny charakter rozważań, jak również sam sposób podejmowania problemów oraz umiejętność komentatorska w odniesieniu do filozofii Kanta, Hegla i Schelera przesądzają o ponadczasowym znaczeniu i wartości Tischnerowskiego „dialogu” ze słuchaczami. Myślenie Tischnera, zakorzenione w krytycystycznym paradygmacie filozofowania (znajdujące odzwierciedlenie w doborze lektur filozofów klasycznych), zorientowane jest jednak na poszukiwanie tych zagadnień, które mają przede wszystkim znaczenie antropologiczne. Nawiązując w pierwszym wykładzie do Hegla, twórca filozofii dramatu pisze: „[...] filozofia Hegla jest znakomitym przykładem dramatycznego ujęcia losu ludzkiego. Hegel widzi człowieka jako istotę, która jest tworzona przez dziejowy dramat i która jednocześnie bierze udział w jego tworzeniu” (s. 4). W rozumieniu Tischnera Hegel pozostaje twórcą nowożytnej filozofii człowieka jako istoty dziejowej. Myśl Hegla — zauważa Tischner — „jest obecna w marksizmie, w egzystencjalizmie, nawet w personalizmie czasów najnowszych. Hegel jest kluczem do współczesnego myślenia o etyce jako zaangażowaniu w historię. [...] Hegel jest jednym z tych myślicieli, z którymi wciąż się polemizuje i będzie polemizować, ale właśnie dlatego nie można go pomijać. Hegel wpływa na współczesność dwójako — pozytywnie i negatywnie, inspirując kierunki poszukiwań i budząc sprzeczny” (s. 4). Rozważania dotyczące Hegla polski filozof poświęca nie tyle charakterystyce systemu filozoficznego, ile tym zagadnieniom podejmowanym przez nowożytnego filozofa, które oscylują wokół problematyki antropologicznej, w sposób szczególny koncepcji człowieka dziejowego, dialektyce pana i niewolnika. Analizuje przy tym takie pojęcia, jak: „historia”, „świadomość”, „wolność”, „uznanie”, czy też „rozum”. W wykładach poświęconych Kantowi twórca filozofii dramatu koncentruje się zasadniczo na problemie wartości. Formułuje przy tym *expressis verbis* cel swych rozważań: „Będziemy się starali dać odpowiedź na pytanie, co to jest wartość i jaki jest stosunek wartości do czasu, do upływającego czasu, a więc czy wartości są wieczne, czy też są przemijające. Otóż będziemy przede wszystkim akcentować sprawę wartości etycznych. Będę się starał pokazać, jak w filozofii współczesnej rozmaici myśliciele stawiali problemy etyczne i jak te problemy rozwiązywali. A więc można powiedzieć, że ośrodkiem naszego zainteresowania będzie słowo »wartość« i drugie słowo »etyka«” (s. 213). W ramach wywodów dotyczących myśliciela z Królewca Tischner roz-

waża podstawowe pojęcia („dobro”, „obowiązek”, „wolność”, „wola”); kategorie oraz postulaty etyki Kanta („rozum praktyczny”, „imperatyw kategoryczny”). W rozumieniu autora *Filozofii dramatu* „nowożytna filozofia wartości obejmuje głównie okres Kanta i po Kancie” (s. 213). Jako reakcję na etykę Kanta, w kolejnym roku akademickim (1982/1983) Tischner rozważa pracę Maxa Schelera *Der Formalismus in der Ethik und die materiale Wertethik*. „Aby zrozumieć to dzieło — mówi Tischner — trzeba uwzględnić dwa punkty widzenia, przede wszystkim trzeba zobaczyć, w którym miejscu opozycja między Schelerem a Kantem jest najostrzejsza, gdzie jest początek tej opozycji; a po drugie, trzeba zobaczyć, na czym ta opozycja naprawdę polega. Początek leży w metodzie. [...] Metoda Kanta odbiega od wszystkiego, czego dokonujemy w życiu przedfilozoficznym [...]. Natomiast gdy idzie o metodę Schelera, to [...] jest ona w istocie przedłużeniem tego, czego dokonujemy w życiu codziennym” (s. 330). Wywodząc poglądy Schelera z projektu fenomenologii Husserla, twórca filozofii dramatu eksponuje materialny, a także personalistyczny charakter etyki autora *Der Formalismus*. „Zamiast interpretować pojęcie powinności — przemawia sugestywnie Tischner — bo w rzeczywistości potem do tego się sprowadza wszystko u Kanta — podejmiemy analizę doświadczenia” (s. 333). O ile w ujęciu Kanta, który nadaje swej etyce charakter formalny oraz konstruktywistyczny, wartości nie można wywieść z doświadczenia, o tyle w rozumieniu Schelera wartości pozostają danymi w sposób bezpośredni fenomenami i jako takie, doświadczane są dzięki emocjom. „Od tego — konstatuje polski filozof — zaczyna się odkrycie Schelera, który twierdzi, iż oprócz rozumu i zmysłów istnieje także inna władza poznawcza. Ogromnym osiągnięciem Schelera jest twierdzenie: »emocje także poznają«. [...] Poznają wartości — oto jesteśmy w ich żywiole. Scheler odkrywa możliwość emocjonalnego poznania świata [...]” (s. 334). W odniesieniu do aksjologicznych poglądów twórcy antropologii filozoficznej, autor *Filozofii dramatu* eksponuje przede wszystkim jedność wartości i doświadczenia, ich obiektywizm, hierarchiczność oraz personalistyczny charakter (wartości są przede wszystkim czymś dla osoby i ze względu na nią).

W dobie aksjologicznego kryzysu, wychodząc celowo od Hegłowskiej koncepcji człowieka uwikłanego w dzieje, przez Kanta etykę powinności, punktem dojścia swych rozważań Tischner czyni — szczególnie mu bliską — Schelera etykę oraz ujęcie wartości. Można zaryzykować przy tym twierdzenie, że w horyzoncie aksjologicznej myśli europejskiej istotnym wkładem Tischnera podążającego śladami Schelera, wkładem, który odzwierciedla monolog filozofa wykła-

dowcy, okazuje się odsłonięcie możliwości przewyciężenia kryzysu dzięki wyniesieniu etyki ponad historię. Sam Tischner puentuje swe rozważania następująco: „[...] w etyce Schelera widzimy tendencję do wyprowadzenia etyki ponad historię. Scheler usiłuje pokazać to, co jest zawsze i wszędzie ważne, niezależnie od tego, w jakim miejscu się znajdujemy, zawsze jesteśmy postawieni w obliczu tej samej hierarchii wartości. Z tym, że historia pomaga albo przeszkadza nam odczytać tę hierarchię wartości” (s. 492—493). Kontynuację tego wątku odnaleźć można w niezwykle istotnym fragmencie wydanego w 1982 roku tekstu polskiego filozofa: *Etyka wartości i nadziei*. Na pytanie, „gdzie leży prawda o człowieku?” — Tischner udziela następującej odpowiedzi: „Nie możemy tutaj odpowiedzieć na pytanie, co jest prawdą człowieka. Każdy musi sam odpowiedzieć, znajdując swą nadzieję, swój *ethos* i sobie przeznaczony kształt heroizmu”¹. Prawdę o człowieku demaskuje jego indywidualne myślenie, jego *ethos* urzeczywistniający się, a zarazem będący reakcją na doświadczenie. Wszak właśnie indywidualna świadomość, tworząc historię własną, współtworzy jednocześnie historię w ogóle. W korelacji tej zawiera się powszechnie nieuświadamiana odpowiedzialność osoby za kształt dziejów i kondycję człowieczeństwa. Podejmując na kanwie swych wykładów problem relacji między etyką a historią, Tischner zabiera istotny głos w dyskusji toczącej się w filozofii współczesnej na temat kryzysu kultury, człowieczeństwa i wartości. Nie bez przyczyny rozpoczyna swój cykl wykładów właśnie od *Fenomenologii ducha* będącej przedstawieniem krytyki ówczesnej kultury. W tekście wykładów po-brzmiewają echa i obecne są aluzje do aktualnej wówczas sytuacji zarówno Polski, jak i Europy. Wyczuwalne jest również napięcie między *ethosem* wolności a determinacjami wynikającymi z uwikłania w historię, napięcie, z którego czerpie moc siła krytycznego, autonomicznego oraz etycznego myślenia Tischnera o aksjologicznym dramacie historii.

¹ J. Tischner: *Etyka wartości i nadziei*. W: Idem: *Wobec wartości*. Poznań 1982, s. 140.